

ТОТЕМИЗМ ВА ТОТЕМИСТИК МАРОСИМЛАР: ТАРИХИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ақчаев Фаррух Шавкатович

ЖДПИ, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори.

Асқаров Тоҳиржон Темур ўгли

ЖДПУ Тарих факултети 2-курс талабаси

Аннотация:

Ўзбек халқи қадимги эътиқодларни сақлаш ва уларни жамиятимизда ўзгарганлигини ўзаро алоқаларимизни таъминлаш учун муҳим кўрсаткичлар деб кўришади. Улар тарихий, ижодий, маданий, ва миллий кимлигимизнинг мустаҳкам кўринишидир. Қадимги эътиқодларни сақлаш ўзбек халқи учун биринчи даражада бўлган муҳим вазифалардан биридир. Улар ўзбек халқининг бир-бири билан дўстонлигини, халқаро алоқаларини, миллий бирлик ва тараққиётни кучайтиришда ёрдам беради. Қадимги эътиқодлар орқали ўзбек халқи ўз тарихий юртимизни сақлаш ва унинг миллий кимлигини мустаҳкам қилишни давлат, маданий жамият ва ҳар бир фуқаро учун катта муҳимликка ега.

Калит сўзлар: Анимизм, қадимги давр, Авесто, урф – одат, **маросим**, “Нафас” ва “рух”.

Аннотация:

Узбекский народ хранит древние верования и рассматривает их как важные индикаторы изменений в нашем обществе и поддержания наших взаимоотношений. Они являются прочными якорями нашей исторической, творческой, культурной и национальной идентичности. Сохранение древних верований – одна из важнейших задач узбекского народа. Они способствуют укреплению дружбы узбекского народа между собой, международных связей, национального единства и развития. Сохранение нашей исторической земли и укрепление ее национальной самобытности узбекским народом посредством древних верований имеет огромное значение для государства, культурного общества и каждого гражданина.



Ключевые слова: Анимизм, античность, Авеста, традиция, ритуал, «Дыхание» и «дух».

Abstract: The Uzbek people maintain ancient beliefs and see them as important indicators of the changes in our society and the maintenance of our mutual relations. They are strong anchors of our historical, creative, cultural, and national identity. Preservation of ancient beliefs is one of the most important tasks for the Uzbek people. They help to strengthen the friendship of the Uzbek people with each other, international relations, national unity and development. The preservation of our historical land and the strengthening of its national identity by the Uzbek people through ancient beliefs is of great importance to the state, cultural society and every citizen.

Key words: Animism, antiquity, Avesta, tradition, ritual, "Breath" and "spirit".

Дунёда пайдо бўлган илк дин шаклларида бири *тотемизм* деб юритилади. Дин тарихига оид махсус илмий адабиётлардан маълумки, тотемизм илк уруғчилик даврида юзага келган диний эътиқод бўлиб, унга кўра маълум бир уруғ ёки қабила аъзолари ўзларини бирор ҳайвон, ўсимлик, буюмларга алоқадор ҳисоблаганлар. Бу алоқа ўзига хос қариндошлик сифатида англланган. Шунга кўра, бундай ҳайвон, ўсимлик ёки нарса муқаддаслаштирилган ва унга сиғинилган.

Тотемизм илк дин шаклларида бири бўлибгина қолмай, унинг жуда мураккаб кўринишларида бири ҳамдир. Айнан ана шу мураккаблилик кўплаб тадқиқотчи олимларнинг мазкур муаммога мурожаат қилишлари ва бу борада ўзларининг илмий-назарий мулоҳазаларини билдиришларига сабаб бўлган. Биз қуйида тотемизм ва тотемистик қарашлар тарихи ва унинг ўзига хос хусусиятлари борасида мулоҳазалар билдиришдан аввал “тотемизм” ибораси ва унинг тарихига қисқача изоҳ беришни жоиз деб билдик.

“Тотемизм” атамаси Шимолий Америка ҳиндуларининг алгонкин гуруҳига мансуб “ожибве” қабиласи лаҳжасидаги “от-отем” ёки “от-отам”-сўзларидан олинган бўлиб, “*унинг уруғи*” деган маънони билдиради. Лекин бу атама тотемизм асосий диний эътиқоди бўлган барча халқларда ҳам доимо бир шаклда қўлланмаган ва турлича номлар билан юритилган.

Масалан, Фарбий Австралияда “*кобонг*”, Жанубий Австралияда “*нтаитъё*” дейилади¹. “Тотем” атамасини биринчи марта XVIII аср охирида инглиз

¹ Хайтун Д.Е. Тотемизм его сущность и происхождение. – Сталинабад, 1958. – С. 3.

савдогари Жон Лонг инсоннинг ҳайвон ва ўсимликлар билан қон-қариндошлиги ҳақидаги ишончни англатувчи сўз сифатида қўллаган. Эволюционист Э.Б. Тайлор тотемизм инсоният маданиятининг қуйи босқичида пайдо бўлганлиги, Мак-Леннан унинг инсоният тарихидаги ўрни ва аҳамиятини биринчилардан бўлиб кўрсатиб берганлигини эътироф этган². Ҳақиқатдан ҳам тотемизм сўзи шотландиялик ҳуқуқшунос Жон Фергюссон Мак-Леннан томонидан 1869—1870 йиллари ёзилган “*Ўсимликлар ва ҳайвонларни эъзозлаш*” номли асари орқали жаҳон фанига илмий атама сифатида кириб келган³.

Тотемизм муаммоси, жумладан, унинг келиб чиқиши ва ўзига хос жиҳатлари XIX аср охири—XX аср биринчи ярмида қўплаб мутахассислар диққат марказида бўлган. Бу муаммо ечимига бағишланган қатор фундаментал тадқиқотлар эълон қилинган. Тотемизм муаммосини ҳал қилишда Г.Спенсер, Э.Тайлор, Робертсон Смит, Ж.Фрэзер, Ван Геннеп, С.П.Толстов, С.А.Токарев, Д.Е.Хайтун сингари диншунос ва элшунос олимлар хизматлари алоҳида аҳамиятга молик. Ўтган йиллар давомида тотемизм муаммосига оид йиғилган қўплаб ранг-баранг материаллар асосида 50 дан зиёд концепциялар ҳамда қатор қўп жилдлик тадқиқотлар бажарилган. Жумладан, машҳур инглиз олими Ж. Фрэзер 1910 йилда тотемизм муаммосига бағишланган 4 жилддан иборат “*Тотемизм ва экзогамия*” номли йирик асарини нашр эттирган⁴. Ушбу асар диншунос ва этнограф олимлар орасида тотемизм муаммосига оид баҳсларнинг янада қизғин авж олишига сабаб бўлган. Мазкур даврда чоп этилган қатор илмий журналлар саҳифаларида “*Тотемизм муаммоси*” деган махсус рукнда ўн йиллар мобайнида қатор илмий мунозаралар эълон қилиниб борилган. Ушбу баҳслар XX аср 50—70-йилларигача давом этиб келган. Умуман олганда, ҳозирга қадар дунё миқёсида тотемизм муаммосига оид қўп материаллар йиғилганига ва бу борада қўплаб мулоҳазалар билдирилганига қарамай, ҳанузгача мазкур муаммо фанда ўзининг тўла-тўқис ечимини топган деб бўлмайти. Қолаверса, амалга оширилган тадқиқотларнинг асосий қисми Австралия, Океания, Жанубий ва Шимолий Америка халқлари тотемистик эътиқодларига бағишланган бўлиб, ҳозирга қадар Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи орасидаги тотемизм ва ушбу диний эътиқод билан у ёки бу даражада боғланган маросимлар таҳлилига оид бирор-бир жиддий иш

² Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – С. 154.

³ Қаранг: Mac Lennan J.F. On the worship of animals and plants... – P. 21.

⁴ Frazer J. Totemism and Exogamy. – London, 1910. – P. 1-7.



яратилмаган. Шу боис биз тадқиқотимизнинг ушбу қисмида тотемизм тарихи, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ўзбек халқи турмуш тарзидаги тотемизм билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимларни илмий асосда ёритишга ҳаракат қилдик.

Аввало шуни таъкидлаш жоизки, тотемизмнинг классик шакли ҳукмрон бўлган қадимги тотемистик қабилалар уруғ-аймоқларга бўлинганлар. Ҳар бир аймақ ўзаро бирор-бир ҳайвон, ўсимлик, ашё (аксарият ҳолларда ҳайвон) билан боғланган. Бир тотемга эътиқод қилувчилар ўртасида ўзаро никоҳга йўл қўйилмаган. Тотем пайдо бўлишида табиий жинсларга бўлиниш асосий ўринда турган. Бу ҳолат, ўз навбатида, жинсий тотемизм ривожига таъсир кўрсатган. Одатда, жинсий тотемизмда бир уруғдаги барча эркаклар тотеми алоҳида, аёлларники алоҳида бўлган, яъни ҳар бир жинсий гуруҳ қандайдир ҳайвон, ўсимлик, ашё билан дўстона ё қариндошлик муносабатларига киришган. Жинс тотемизмида кўпинча сут эмизувчи ҳайвонлар, қушлар ва ўсимликлар тотем бўлган. Жинс тотемизми отадан ўғилга, онадан қизга ўтиб келган⁵.

Тотемизмга дахлдор фикрларни тўлдириш ва далиллашда ибтидоий замонга оид турли ҳайвонлар тасвирлари алоҳида аҳамият касб этган. Бу борада академик С.П.Толстов кўпгина археологик ашёлар ва тарихий манбалар асосида Шарқ халқлари, хусусан, туркий қавмлар ҳаётида от, илон, хўкиз ва бошқа ҳайвонлар тотемига сиғиниш ҳамда уларни илоҳийлаштириш ҳоллари тарихий ҳақиқат эканлигини эътироф этади. Унинг фикрича, тотемизм юқори палеолит даврида пайдо бўлган⁶.

Тотемистик тасаввурлар, тадқиқотчи А.Элкин таъбири билан айтганда, ҳайвон ва табиат, коинот ва олам ҳақидаги тасаввурлар мевасидир. У ижтимоий гуруҳларга алоҳида ранг беради, унинг мифологиясига таъсир этади, урф-одатларини жонлантиради, одамларни ўз ўтмиши билан боғлайди⁷.

Тотемизм қадимги туркий халқлар ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Тотемизмда баъзи ўсимлик (дарахт) ва ҳайвонлар одамларнинг кўрикловчиси ва тангрилари ҳисобланган. Муайян қавм аъзолари аниқ бир ҳайвон ёки ўсимлик зотидан тарқалган деган тасаввур шаклланган. Шу боисдан ҳам тотем улар учун илоҳий (муқаддас) ҳисобланган. Илмий адабиётлар туркий халқларнинг ўтмишда бўри, айиқ, бургут, илон, эчки, қўй, хўкиз, дарахт ва

⁵ Токарев С.А. Ранние формы религии... – С. 81

⁶ Толстов С.П. Проблема родового общества // СЭ. – 1931. – № 3-4. – С. 92.

⁷ Элкин А. Коренное население Австралии. – М., 1952. – С. 131



бошқа ҳоказо тотемларга эътиқод қилганликларидан гувоҳлик беради⁸. Масалан, ўзбек, қозоқ, туркман, Жанубий Сибир халқларидан Олтой турклари, яъни ёқутлар, чувашлар, осиеликлар –мўғуллар орасида бўри, от, айиқ, хўкиз каби ҳайвонларга нисбатан тотемистик эътиқод ниҳоятда кучли бўлган. Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажарайи тарокима” асарида қайд этилишича, Ўғузхон даврида шунқор, бургут, укки, қарчиғай, турунбой, лочин, ҳумой, туйғун, қарға муқаддас куш – тотем ҳисобланган⁹. Машхур шарқшунос олим В.В. Бартольд Рашидиддин маълумотларига асосланиб, ўғизларда ҳатто ислом даврида ҳам тотемизм сақланганлиги ва улар ҳар бир қушни эъзозлаши, уруғ аъзоси деб ҳисоблаганлиги, уларга тегилмагани ва гўштини ейилмагани хусусида ёзган¹⁰. Қолаверса, ўзбеклар таркибида бургут, бурқут каби этнонимга эга уруғлар пайдо бўлиши ҳам тотемистик қарашлар билан боғлиқ бўлган¹¹.

Хуллас, сўнгги йилларда амалга оширилган тарихий-этнографик ва филологик йўналишдаги илмий изланишлар натижасида тадқиқотчилар томонидан тотемистик эътиқодлар билан боғлиқ қатор топонимлар аниқланиб, илмий истеъмолга олиб кирилди. Жумладан, тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ этнонимларни ўрганиш асносида *авжин, буқа, бағиш, баҳрин, овшин, бугун, бойбўри, гувалак, илонли, калтатой, кожар, керайит, кийикчи, жавли, олчин, сари, тойлоқ, тулки, тулга, тўпичоқ, энака, эсабой, ёби(ёбу), човган, чувалай, қарға, қийғочли, қорабура, қоралочин, қорақуш, қорақўйли, қорақурсоқ, қуйин, қўзичи, қўзичи, қўнғирот, қўчқорқулоқ* каби 40 га яқин туркий этнонимларнинг тотемик эътиқодлар билан алоқадорлиги аниқланган¹².

Дарҳақиқат, қадимги туркий этнонимларнинг кўплари асосан қуш, ҳайвон номидан иборат бўлиб, тотемни билдирган. Жумладан, қадимги туркий ёдномаларда бундай тотем номларини кўплаб учратиш мумкин. Қадимги туркий уруғлардан бири барлосларнинг номланиши ҳам тотем билан боғлиқ бўлиб, ҳам йўлбарс (шер), ҳам бургутни англатади. *Барлослар* Қашқадарё вилоятининг Китоб, Шаҳрисабз, Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Денов, Сариосиё туманларида яшайдилар. Шунингдек, ўзбекларда *барқут* этнонимли

⁸ Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: МГУ, 1948. – С. 223-226; Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск, 1987. – С. 35-38.

⁹ Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи тарокима. – Т., 1995. – Б. 48.

¹⁰ Бартольд В.В. Собр.соч. Т. 2. Ч. 1 – М., 1964. – С. 576.

¹¹ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т., 1968. – Б. 81; Қораев С. Этнонимика. – Т., 1979. – Б. 13.

¹² Қаранг: Марқасев К. Тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ этнонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2005. – № 1. – Б. 95.

уруғ бўлган¹³. Қолаверса, мўғуллар орасида ҳам *барга*, *барлаг* деган уруғлар борлиги маълум. Туркий *бахрин* уруғининг келиб чиқиши ҳам тотем билан боғлиқ бўлиб, у қуш номини, яъни лочиннинг бир турини англатади.

Машхур муаррихлар Рашидиддин ва Абулғозий Баҳодирхон ҳамда археолог С.П.Толстов асарларида қадимги қипчоқларда дарахт тотеми ёки ушбу тотем излари бўлганлиги қайд этилган¹⁴. Қолаверса, қадимги туркий халқлар тасаввурида ота – дарахт, она – дарахт бўлади, деб ишонилган. Инсон ҳаёти моҳиятига кўра ўз эгизак дарахти ҳаёти билан боғлиқ ҳисобланган. Боз устига туркийлар орасида ҳар бир уруғнинг қадимда ўзига хос шажара дарахти бўлган. Бу дарахт шу уруғ аъзолари учун муқаддас саналган. Р.Г.Ахметьяновнинг фикрича, қирғизча *танғрим бир ёғса, терагим икки ёғади*, татарча *тирагинг бўлса, тиргагинг бўлар* мақолларида терак сўзи ҳимоячи уруғ, ҳомий маъносида сақланиб қолган¹⁵. Шубҳасиз буларнинг бари туркийларнинг қадимий тотемистик қарашлари билан боғлиқ бўлиб, ушбу эътиқодлар туфайли қабила аъзолари ўз тотемларига қараб уруғ-аймоқларга бўлинган. Шунга мувофиқ қабила ва уруғ номлари тотем сифатида қабул қилинган ва жонивор номи билан номланган. Вақтлар ўтиши билан тотемизм янада такомиллашган. Натижада қатор ҳайвонлардан бирининг панжаси, иккинчисининг тумшуғи, қуйруғи (думи) ва оёқлари қаби аъзоларидан бири олиниб, унга шакл берилган ва шу тариқа ажойиб тимсол бунёд этилиб, улар муқаддас ва яратувчи сифатида эъзозланган. Тотем тасвири турар жойлар, ашёлар ва мазорларга қўйилади. Одамлар баданларига ҳам тотемлар тасвирини солар эдилар. Бора-бора тотем ҳисобланган жонивор яратувчи ва асровчи эканлиги ҳақидаги диний эътиқодлар заифлашган ва унинг ўрнини миллий тушунчалар эгаллаган. Шундан кейин у ҳайвоннинг бутун танаси ёхуд бирор аъзоси кўпларнинг яловлари ва тамғаларида этномиллий рамз, тарихий бир ёдгорлик сифатида ўрин олган.

Қадимги туркий халқларда ҳар бир уруғ томонидан муқаддаслаштирилган ҳайвон – ўнгун бўлган. Ўнгун сифатида топинилган жонзод гўшти ейилмаган, унга ўқ отилмаган ва табиийки, асло ранжитилмаган.

Ўғузхон ўғиллари ва йигирма тўрт набирасидан ҳар бирининг ўзига дахлдор, туркий қавмларга мос бир ҳайвон – ўнгуни бўлган. Ўнгунлар асосан овчи

¹³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати ... – Б. 27.

¹⁴ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т.1. Книга 1. – М.-Л., 1952. – С. 84; Абулғозий. Шажарайи турк. – Т., 1992. – Б. 21; Толстов С.П. Древний Хорезм... – С. 296.

¹⁵ Ахметьянов Р.Г. “Лес”, “дерево” и “барс” у тюрков (этимологические заметки) // СТ. – 1980. – № 5. – С. 87.



кушлар бўлган. Элшунос К.Шониёзовнинг ёзишича, Қорлуқ давлатида Арслонхон ва Буғрахон унвонлари бўлиб, бу номлар қорлуқ ва бошқа қатор туркий қавмларнинг муқаддас ўнгуни ҳисобланган.

Тотем билан ўнгун ўртасидаги фарқ шундан иборатки, тотемизмда қавмлар ўзларига тотемлар номини берадилар, бу қавм ичида бири бошқасига уйланмайди. Ўнгунларда эса бу шартга амал қилинмайди. Ўзбек халқи ҳаётида тотемизм ўрни ва салоҳияти, умуман тотемистик қарашларни таҳлил қилар эканмиз, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, туркий халқлар тотемистик қарашлари асосан **икки йўналишда** тараққий этган. *Биринчиси*, қондош аجدод боши бобокалон тотемлар бўлса, *иккинчиси* эса инсонларга ҳомий, дўст ҳайвон ва ўсимликлар тўғрисидаги қарашлар мажмуидан иборат. Ўзбек асотир (миф)ларида кенг тасвирланган аждод боши тотемларидан бири бўри ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Х. Караматов Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. Тошкент 2008 й.
2. O'zbekiston tarixidan izohli lug'at.
3. Авесто. Т.: 2001й
4. www. Yandex. Ru. Тайлор Э. Б Первобытная культура. М.:1979 г

